

ترتیل از دیدگاه قرآن و حدیث

عباس مصلاتی پور یزدی

دانشکده الهیات، دانشگاه امام صادق (ع)

چکیده:

از جمله آداب تلاوت قرآن کریم مسأله ترتیل است. ترتیل که در لغت به معنی منظم و مرتب ساختن است در اصطلاح، به مفهوم خواندن آیات قرآن با تأنی و نظم لازم و ادای صحیح حروف و تبیین کلمات و دقت و تأمل در مفاهیم آیات و اندیشه در نتایج آن است. بدیهی است چنین قرآن خواندنی می تواند به سرعت به آدمی رشد و نمو معنوی و تقوی و پرهیزگاری بینشد.

کلید واژه‌ها: قراآت، ترتیل، آداب تلاوت قرآن کریم، تدبّر.

واژه «ترتیل» از ماده «رَتَلَ» گرفته شده است. «رَتَلَ» به معنای «منظم و مرتب بودن و در ردیف هم قرار گرفتن» است. «رَتَلَ الثَّغْرُ» از باب تَعَبٍ يَتَعَبُ به معنای «استوی نبأته» (رویدن دندان راست و صاف و معتدل بودن) است (فیومی، ۸۳). بر این اساس به مردی که دندانهایش از هماهنگی و ترکیب و نظام سالمی برخوردار باشد، «رَجُلٌ رَتِلٌ الأُسْنَانُ» اطلاق می کنند (راغب اصفهانی، ۱۸۷). اگر با لحاظ کردن این معنا، فعل مجرد را به باب تفعیل ببریم، معنی «ترتیل» بدست خواهد آمد. بنا بر این، «ترتیل» به معنای منظم و مرتب کردن و نظام بخشی خواهد بود.

«ترتیل» از جهت اصطلاحی که گاه برای اذان (مُطَرَّرِي) و بیشتر برای قرآن کریم استعمال می شود، به معنای درست و شمرده و شیوا خواندن به قصد تدبّر و تفکّر و استنباط معانی است (ابن اثیر، ۱۹۴/۲؛ طریحی، ۱۴۲/۲).

در قرآن کریم یک جا به "ترتیل" به عنوان عمل خداوند اشاره شده است و جای دیگر به پیامبر عظیم الشان اسلام (ص) سفارش "ترتیل قرآن" شده است. آن جا که خداوند "ترتیل" را به خود نسبت داده است، در سوره فرقان آیه ۳۲ است: «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً؛ و کافران گفتند: چرا قرآن یکباره بر او نازل نگردید؟ بدینسان قرآن را یکباره فرو نفرستادیم تا از این راه، دل پراشتهای تو را ثبات بخشیم و آن را به شیوه خاصی چیده و نظام بخشیده ایم». جمله و "رَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً" اشاره به این واقعیت است که آیات قرآن گرچه تدریجاً و در مدت ۲۳ سال نازل شده است، اما این نزول تدریجی بر اساس نظم و حساب و برنامه‌ای بوده است، به گونه‌ای که در افکار رسوخ کرده دلها را مجذوب خود سازد.

در جای دیگر در سوره مزمل، آیه ۴، خداوند دستور به ترتیل خواندن قرآن را بر پیامبر اسلام (ص) صادر می‌نماید و آن حضرت را از شتابان خواندن قرآن نهی کرده است: "وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً؛ و قرآن را به تأنی و آرامی بخوان". جالب آنکه خداوند سبحان تنها به امر به ترتیل (= رَتَّل) اکتفا نکرده، بلکه آن را با مصدر (ترتیل) که بیانگر اهتمام و تعظیم است، تأکید کرده است (ابن جزری، ۲۰۸/۱).

بررسی موارد استعمال ترتیل و بیان معصومان (ع) و نیز دقت در گفته‌های دانشمندان علوم قرآنی، بویژه مفسران، بیانگر آن است که به طور کلی ترتیل در دو مقوله لفظ و معنی قابل بررسی است. در اینجا به مهم‌ترین موارد کاربرد ترتیل اشاره می‌کنیم:

۱. ترتیل به معنای رعایت مخارج حروف و حفظ وقوف (جرجانی، ۲۵). این معنای ترتیل که در لسان روایات گاه از پیامبر اکرم (الترتیل: حفظ الوقوف و اداء الحروف) و گاه از حضرت علی (الترتیل: تجوید الحروف و معرفة الوقوف) نقل شده (طریحی، ۱۴۲/۲؛ مجلسی، ۸/۸۵؛ استرآبادی، ۲۱۵)، در حقیقت گام نخستین در جریان ترتیل قرآن به حساب می‌آید. این معنا را مختار القراء اعمی (استرآبادی، ۲۱۶) چنین به نظم کشیده است:

معنی ترتیل آمد در خیر حفظ وقوف

باصفات از مخرج خودنیک ادا کردن حروف

نیازی به توضیح نیست که عدم رعایت مخارج حروف موجب تغییر معنای کلمات و

یا بی معنی شدن آنها می‌گردد. و این امر، خود موجب مستهجن شدن مفهوم آیات و گاه کفرآمیز شدن معنی جملات می‌شود؛ چنانکه در "الصمد" اگر به جای "صاد" "سین" تلفظ گردد به معنی کفرآمیز "کود و سرگین" و یا "غافل و مغرور" مشتبه می‌شود (انیس، ۴۴۷). هر یک از حروف، علاوه بر مخارج تلفظ، از صفاتی خاص خود، به طور انفرادی و یا در ترکیب با حروف دیگر برخوردار می‌باشند، صفاتی همچون همس، جهر، استعلاء، إطباق، غنه و غیره که قسمت عمده آن به کمال قرائت و زیبایی آن بر می‌گردد و در علم تجوید مورد توجه قرار می‌گیرد. مسأله حفظ وقفها و رعایت آنها، همچون وقفهای لازم، مطلق، جائز، مجوز، مرخص، ممنوع و... امری فنی است که به صرف و نحو و معانی بیان و لغت و گاه به تفسیر نیازمند است. به هر صورت، رعایت مخارج حروف و حفظ وقوف در علم قرائت مورد بررسی قرار می‌گیرد و بیشتر به ترتیل در مقوله لفظ باز می‌گردد.

۲. ترتیل به معنای به روشنی تلفظ کردن آیات قرآن. در روایت است که پیامبر اکرم (ص) به ابن عباس فرمودند: «وقتی که قرآن می‌خوانی به ترتیل بخوان. ابن عباس پرسید: ترتیل چیست؟ فرمود: آشکار و روشن بیان کن و همچون خرما، خشک و غیر قابل استفاده پراکنده اش مکن و همانند شعر در خواندنش شتاب نکن» (طبرسی، ۱۷۰/۷). در روایت دیگری از امیر مؤمنان (ع) آمده است که آیات قرآن را به روشنی تلفظ نما، نه مانند اشعار سریع و پشت سرهم بخوان و نه مانند دانه‌های شن آن را پراکنده ساز (همو، ۳۷۷/۱-۳۷۸؛ فیض کاشانی، ۷۱/۱). قرآن کتابی معمولی و سطحی نیست که بتوان آن را به شتاب قرائت کرد و در عین حال معانی اش را دریافت. آیات نه همچون شعر است که محتوایش در حین سرعت در قرائت دریافت گردد و چیزی از آن به جا نماند و نه همانند کلمات قصار است که بی ربط در کنار هم قرار گرفته و هر یک مدلولی مستقل و بریده از دیگری داشته باشد (نقی پورفر، ۴۳۵).

به نظر می‌رسد ترتیل به معنای فوق همانند مورد اول به مقوله ترتیل در لفظ باز می‌گردد.

۳. ترتیل به معنی تأنی و درنگ و توقف در برابر آیات. این معنی به مقوله ترتیل در معنی باز می‌گردد. مطابق روایتی از امام صادق (ع) هر گاه به آیه‌ای برخوردی که در آن،

یادِ بهشت بود پس در برابرش بایست و از خدا بهشت را درخواست نما؛ و هر گاه به آیه‌ای گذر نمودی که در آن، یادِ آتش جهنم بود پس در برابرش بایست و از آتش جهنم به خدا پناه ببر (کلینی، ۶۱۷/۲؛ فیض کاشانی، ۷۰/۱). بر اساس برخی دیگر از روایات "در کنار عجایب و شگفتیهایش توقف نمایند و دل‌هایشان را به آن حرکت دهید و فکر و همت شما این نباشد که به آخر سوره برسید" (طبرسی، ۱۷۰/۷؛ سیوطی، ۳۴۴/۱-۳۴۵). در برخی روایات آمده است که "إِنَّ الْقُرْآنَ لَا يُقْرَأُ هَذْرَمَةً وَلَكِنْ تُرْتِّلُ تَرْتِلاً" (کلینی، همانجا). واژه "هذرمه" به معنی سرعت گرفتن و عدم توجه به تدبیر در معانی است (ابن اثیر، ۲۵۶/۵؛ انیس، ۹۷۹). در خطبه متقین نیز این معنی آمده است که متقین "شب هنگام راست برپایند، و قرآن را جزء جزء با تأمل و درنگ بر زبان دارند، و با خواندن آن اندوه‌بارند و در آن خواندن داروی دردِ خود را به دست می‌آرند و اگر به آیه‌ای گذشتند که تشویقی در آن است، به طمع بیارمند و جانهاشان چنان از شوق برآید که گویی دیده‌هاشان بدان نگران است و اگر آیه‌ای را خواندند که در آن بیم‌دانی است، گوش دل‌های خویش بدان نهند، آنسان که پنداری بانگ برآمدن و فرو شدن آتش دوزخ را می‌شنوند" (نهج البلاغه، ۲۲۵). از قطرب هم نقل شده است که مراد از ترتیل، "تحزین القرآن" است، یعنی قرائت آن به صوت و لحن و حالت حزین (طبرسی، ۳۷۸/۱۰).

با توجه به مطالب مطرح شده، این سؤال مطرح می‌شود که آیا ترتیل همراه با قَلت قرائت بهتر است یا سرعت همراه با کثرت قرائت؟ بعضی بر این باورند که کثرت قرائت برتر است. این گروه به حدیثی از رسول خدا(ص) به نقل از ابن مسعود احتجاج کرده‌اند که حضرت فرمودند: هر کس حرفی از قرآن را بخواند، برای او یک حسنه است و پاداش این حسنه ده برابر خواهد بود (ابن جزری، ۲۰۸/۱). اما به گفته ابن جزری صحیح و صوابی که اکثریت سلف و خلف برآند این است که ترتیل و تدبیر، همراه با قَلت قرائت، بهتر از سرعت و کثرت قرائت است، زیرا مقصود از خواندن قرآن، فهم و تفقه و عمل به آن است، و تلاوت وسیله‌ای است که راهبر به معانی قرآن می‌گردد (۲۰۸/۱-۲۰۹؛ خرمشاهی، ۱۳۰-۱۳۱). نیز گفته‌اند که یک جزء را با ترتیل خواندن بهتر است از خواندن دو جزء در همان مدت از زمان، بدون ترتیل (سیوطی، ۳۴۵/۱). همچنین گفته‌اند: استحباب ترتیل برای تدبیر است، چون توقیر و اجلال با آن بیشتر و تأثیرش در

دل زیادتر می‌باشد (همانجا).

در مجموع به گفته زرکشی، کمترین مراتب ترتیل، تفخیم الفاظ و آشکار کردن حروف آن است، و نیز این که حروفش در یکدیگر ادغام نشود. و کاملترین مراتبش اینکه بر مواردش بخوانند، چنانکه اگر آیه‌ای متضمن تهدید باشد به حالت تهدید بخوانند، و اگر آیه‌ای دارای تعظیم باشد، آن را به حالت تعظیم بخوانند (۱/۵۳۲).

از تمامی آنچه بیان شد به این حقیقت می‌توان رسید که نباید آیات قرآن را بی‌توجه به محتوا و پیام آنها تلاوت کرد، بلکه می‌باید به تمام اموری که تأثیر آن را در خواننده و شنونده عمیق می‌سازد توجه داشت و فراموش نکرد که این آیات الهی است، و هدف تحقق بخشیدن به محتوای آن است. اما متأسفانه امروز بسیاری از مسلمانان از این واقعیت فاصله گرفته و از قرآن تنها به الفاظی اکتفا نموده‌اند و همشان فقط ختم سوره و ختم قرآن است، بی‌آنکه بدانند این آیات برای چه نازل شده؟ و چه پیامی را ابلاغ می‌کند؟ درست است که الفاظ قرآن نیز محترم و خواندن آن دارای فضیلت است، ولی نباید فراموش کرد که این الفاظ و تلاوت مقدمه بیان محتوی است.

منابع:

ابن اثیر، مبارک بن محمد جزری، *النهاية في غريب الحديث والأثر*، تحقیق محمود محمد الطناحی و طاهر احمد الزاوی، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۶۷ ش.

ابن جزری، محمد، *النشر فی القراءات العشر*، بیروت، دار الكتاب العربی. استرآبادی، ملا محمد جعفر، *شرح درج المضامین لمختار القراء*، نسخه خطی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجموعه شماره ۳۴۴۳.

انیس، ابراهیم و دیگران، *المعجم الوسیط*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۶۷ ش.

جرجانی، علی، *التعریفات*، مصر، ۱۳۰۶ ق.

خرمشاهی، بهاء‌الدین، *قرآن پژوهی*، تهران، مرکز نشر فرهنگی مشرق، ۱۳۷۲ ش.

راغب اصفهانی، حسین، *المفردات فی غریب القرآن*، تحقیق محمد سید گیلانی، بیروت، دار المعرفة.

- زرکشی، محمد، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق عبدالقادر عطا، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۸ق.
- سیوطی، عبدالرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، ترجمه سید مهدی حائری قزوینی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۳ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البحرین، تحقیق احمد حسینی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷ش.
- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تحقیق احمد حسینی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷ش.
- فیض کاشانی، ملا محسن، الصافی، تصحیح حسین الاعلمی، بیروت، مؤسسة الاعلمی، ۱۳۹۹ق.
- فیموی، احمد، المصباح المنیر، بیروت، مکتبه لبنان، ۱۹۸۷م.
- کلینی، محمد، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲ش.
- مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۷ق.
- مُطرزی خوارزمی، ناصر، المغرب فی ترتیب المعرب، حیدرآباد دکن، چاپ اول، ۱۳۲۸ق.
- نقی پورفر، ولی الله، پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن، قم، اسوه، چاپ اول، ۱۳۷۱ش.
- نهج البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۰ش.